

एकविसाव्या शतकातील उच्च शिक्षण : संधी आणि आव्हाने

डॉ. जयंत नारळीकर

दिल्लीला विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या इमारतीत भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांचे पुढील उद्गार मोठ्या अभिमानाने प्रदर्शित करण्यात आले आहेत. "विद्यापीठ मानवता, सहिष्णुता, बुद्धिवाद, नव्या कल्पना मांडण्याचे साहस आणि सत्याचा शोध यांचे प्रतिनिधित्व करते. मानवाच्या अधिक उच्च उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या वाटचालीचे ते प्रतीक आहे. विद्यापीठांनी आपली कर्तव्ये व्यवस्थित पूर्ण केली, तर देश आणि जनतेचे कल्याण होईल."

आपल्या स्वातंत्र्याच्या वेळी प्रत्येकाच्या मनात असलेल्या महत्वाकांक्षा नेहरू बोलून दाखवित होते. 'एकदा स्वातंत्र्य मिळाले म्हणजे सारे ठीकठाक करता येईल. पारतंत्र्याच्या दीर्घ काळातील अनेकविध अडचणी नाहीशा होतील,' अशीच ही मनीषा होती; पण स्वातंत्र्य मिळून पन्नास वर्षे झाली तरी या महत्वाकांक्षा अधुन्या राहिल्या आहेत, हे सर्वमान्य आहे. अनेक क्षेत्रांत आपण अभिमानास्पद प्रगती केली असली व शेती, अवकाश-विज्ञान, अणुऊर्जा आणि संरक्षण यात मोठी मजल मारली असली तरी राष्ट्राचे व जनतेचे कल्याण होईल, हे नेहरूंनी व्यक्त केलेले उद्दिष्ट अजूनही साध्य व्हायचे आहे.

आजच्या विद्यापीठांचे चित्र संमिश्र स्वरूपाचे आहे. एका बाजूला विद्यापीठांची संख्या, विद्यापीठांत शिक्षण घेण्यासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या, उपलब्ध असलेल्या विभिन्न विद्या शाखा, बहुमोल उपकरणांसाठीचा खर्च... या सर्वांत स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात फार मोठी वाढ झाली आहे, अशी मोठी आश्वासक आकडेवारी वाचायला मिळते. पण शिक्षणाच्या दर्जाची किंमत देऊनच ही सारी वाढ साध्य झाली असल्याचीच त्यामागची अस्वस्थ करणारी जाणीव असते.

उच्च शिक्षणाचा दर्जा खालावण्याची कारणे

आज १९४७ च्या पूर्वापेक्षा विद्यापीठांची संख्या चौपट झाली हे खरे; पण

४१ । उद्याचे शिक्षण - अंतरंग आणि आव्हाने

तेथील शिक्षक, विद्यार्थी, परीक्षा आणि इमारतींचा दर्जा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विद्यापीठांशी तुलना करता कसा आहे ? पन्नास वर्षांपूर्वीच्या कलकत्ता, मुंबई, अलाहाबाद, अलीगड मुस्लिम विद्यापीठ व बनारस हिंदू विद्यापीठ यापैकी कोणत्याही जुन्या विद्यापीठाची त्याच्या स्वातंत्र्यपूर्व स्थितीशी तुलना करा. सर्वच पातळ्यांवर दर्जा उतरला आहे, हे कोणीही नाकबूल करणार नाही.

चाला कारणे अनेक आहेत व अनेकदा त्यांची चर्चाही झाली आहे. सारांशाने ती पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) विद्यापीठाच्या दैनंदिन कारभारात सतत बाह्य हस्तक्षेप होत असतो. त्यामुळे इच्छा असली तरी स्वायत्तता मिळतच नाही. बऱ्याच वेळा तेथील अध्ययन-अध्यापनविषयक वातावरण बिघडून जाते.

२) स्वायत्तता अमलात यायची तर स्वतःचे विचार योग्य असल्याचा दृढ विश्वास व योग्य धोरणांचा पुरस्कार करण्याचे धैर्य असावे लागते; पण आज प्रशासनातील पदाधिकारी किंवा विभिन्न विद्याशाखांचे प्राध्यापक याप्रमाणे वागण्याच्या स्थितीत नाहीत.

३) याचे एक कारण धैर्य व दृढविश्वास यामागे निसर्गतःच जी गुणवत्ता आवश्यक असते तिचाच अभाव आहे. उदाहरणार्थ— जर सर्वोच्च जागेवरील नेमणूक गुणवत्तेपेक्षा राजकीय हेतूने केलेली असेल, तर नियुक्त व्यक्ती आपल्या राजकीय स्वामीच्या तोंडाकडे पाहूनच चालणार. तिला स्वतंत्रपणे निर्णय घेताच येणार नाही. तसेच नेमणुका करताना गुणवत्ता बाजूला ठेवून पुढे अन्य विचार, नियुक्त करायची व्यक्ती आपल्यातीलच असावी, ही संकुचित दृष्टी व प्रशासकीय जडत्व या सर्वांमुळे विद्याशाखांचा दर्जा उतरला आहे.

४) विद्यापीठांनी केवळ शिकविण्याचे काम करावे; संशोधन दुय्यम आहे. या दृष्टीकोनामुळे शिक्षण व संशोधनात समन्वय असल्यामुळेच जे जिवंत व टवटवीत वातावरण निर्माण होते, त्यालाच विद्यापीठे पारखी झाली आहेत.

प्राध्यापकांतील राजकारण, कर्मचारी वर्गातील संघटनाप्रधानदृष्टी आणि प्रगतीसाठी केवळ गुणवत्ताच हवी, हा विचारच दुर्बल होत चालल्याने विद्यार्थिवर्गावर परिणाम होतो व त्यामुळेच सर्वसाधारण शिस्त राहत नाही व शैक्षणिक मूल्यांचा न्हास होतो. जेव्हा परीक्षेत कॉपी करण्याचा अपराधच माफ केला जातो, तेव्हा शिस्त वाऱ्यासारखी उडून जाणारच.

पूर्वी ज्याप्रमाणे विद्यापीठातच नामवंत शास्त्रज्ञ, शिक्षक व बुद्धिवंत निर्माण होत, तसे आता का होत नाहीत, असा वरचेवर प्रश्न केला जातो. विद्यापीठांचे नेतृत्व करणाऱ्या बौद्धिक दिग्गजांचे विचार पूर्वी राजकीय नेतेही मोठ्या आदराने ऐकून घेत असत. तसे आता का दिसत नाही ? १९४२ च्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या वेळी बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या आवारात पोलिस पाठविण्यास त्या वेळचे कुलगुरू डॉ. सर्वपल्ली

राधाकृष्णन यांनी ठाम विरोध केला होता व त्यामुळे त्या वेळच्या संयुक्त प्रांताच्या गव्हर्नरलाही माघार घ्यावी लागली होती. त्याची येथे आठवण होते. आता तर बनारस विद्यापीठाच्या आवारात पोलिसांचा प्रवेश म्हणजे कायमचेच वैशिष्ट्य झाले आहे. एवढेच नव्हे, तर आता तेथील कुलगुरूच अधिक पोलिस कुमक पाठविण्याची मागणी करतात.

स्वायत्त संशोधन संस्थांचा क्रियाशील उपयोग

उच्च शिक्षणाबद्दलच्या माझ्या विचारांची सुरवात आज आपणांपैकी अनेकांना काळजी वाटणाऱ्या वस्तुस्थितीने करणार आहे. विज्ञान व गणिताच्या विद्या शाखांतील हुशार व प्रेरणाशील विद्यार्थ्यांचा अभाव, ही ती वस्तुस्थिती आहे. उच्च माध्यमिक परीक्षेनंतर बहुतेक हुशार विद्यार्थी अभियांत्रिकी, वैद्यकीय शिक्षण, संगणक विज्ञान किंवा चार्टर्ड अकाउंटन्सी यांची पुढील अभ्यासासाठी निवड करतात. विज्ञान शाखेची निवड करण्याची प्रेरणा फारच थोड्यांत दिसते. विद्यार्थ्यांच्या या निवडीला जीविकेतील भावी यशाची दुरावलेली शक्यता, मित्रवर्गाचा व पालकांचा दबाव... वगैरे अनेक कारणे आहेत.

एक कारण मात्र असे आहे की, विद्यापीठांच्या आवारात विद्यार्थ्यांना विज्ञानात फारसे काही होताना दिसत नाही. काही लक्षणीय अपवाद वगळले तर उत्तम संशोधनाबाबत पदवीचा अभ्यास करणाऱ्यांना प्रेरणा देईल, असे विद्यापीठ क्षेत्रात काहीच नसते. पन्नास वर्षांपूर्वीच्या परिस्थितीशी तुलना केली तर येथेही अधोगतीच झाली, हे उघड आहे.

शिक्षण व संशोधन यांच्यात फारकत करण्याच्या चुकीच्या दृष्टिकोनामुळे या अधोगतीला प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात उच्च संशोधनासाठी अनेक संस्था व राष्ट्रीय प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आल्या. यांनाच मी 'स्वायत्त संशोधन संस्था' म्हणतो. विद्यापीठांतील लक्ष विचलित करणाऱ्या तसेच गर्दीच्या वातावरणापासून दूर अशा ठिकाणीच संशोधनाला चालना मिळेल, या विचाराने या संशोधन संस्था विद्यापीठ क्षेत्राबाहेर ठेवण्यात आल्या. विद्यापीठांनी शिक्षणावरच लक्ष केंद्रित करावे, असे त्यांना सांगण्यात आले. शिकविण्याचे तस किती असावेत; तसेच विद्यार्थी व शिक्षक यांचे प्रमाण काय असावे, हे आता नोकरशाही किंवा लेखा परीक्षक ठरवून देऊ लागले.

या फारकतीमुळे विद्यापीठे व संशोधन संस्था या दोहोंचाही तोटा झाला आहे. आता स्वायत्त संशोधन संस्थांना पुरेसे अभ्यासक, संशोधक व संशोधन सहायक मिळत नाहीत. कारण विज्ञान शाखेकडे वळणाऱ्यांची संख्याच कमी झाली आहे. विद्यापीठांतील संशोधन विभाग हळूहळू नाहीसा होत चालला आहे. नव्या राष्ट्रीय अकादमीवर निवडून येणाऱ्या प्राध्यापकांपैकी विद्यापीठ क्षेत्रातून येणाऱ्यांचे प्रमाण कमी झाले आहे, त्यावरून हे दिसून येईल.

जर या स्वायत्त संशोधन संस्था विद्यापीठाच्या आवारातच उभारण्यात आल्या असल्या व विद्यापीठाच्या विभिन्न शाखांशी त्यांची एकात्मिक आंतरप्रक्रिया राहिली असती, तर विद्यार्थ्यांना संशोधनाचे सान्निध्य लाभले असते व त्याकडे विभिन्न शास्त्रज्ञ का आकर्षित होतात, हे पाहायला मिळाले असते, कारण अध्यापन आणि संशोधन एकत्र असले तर दोहोंचीही प्रगती होते. संशोधक कार्यकर्त्याला विद्यापीठांत विद्यार्थ्यांपुढे व्याख्यान देण्याची संधी मिळाली तर त्याचा लाभ होतो. कारण विषयाचे स्पष्टीकरण केल्याने व विद्यार्थ्यांच्या शंकांना उत्तरे द्यावी लागल्यामुळे, त्याला आपल्या विषयाचे अधिक सखोल आकलन होते. त्याचप्रमाणे एखाद्या व्याख्यात्याचा जर प्रत्यक्ष संशोधनाशी क्रियाशील संबंध येत असला तर विद्यार्थ्यांना तो जी माहिती देतो ती शिळी होत नाही, तिच्यात भर पडत राहते.

मी जरी विज्ञानाचे उदाहरण दिले असले, तरी मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रांबद्दलही हीच स्थिती आहे. आपले शिक्षक महत्त्वाचे संशोधन करित असलेले दिसणे, हीच विद्यार्थ्यांना मोठी प्रेरणा असते. अजूनही चूक दुरुस्त करून योग्य कृती करण्यास विलंब झालेला नाही. स्वायत्त संशोधन संस्थांतील संशोधकांना विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांपुढे व्याख्यान देण्याची व विद्यापीठ शिक्षकांना स्वायत्त संशोधन संस्थांच्या सुविधांची क्रियाशील उपयोग करण्याची संधी मिळवून देणाऱ्या एखाद्या सूत्राचा आपणाला विचार करता येणार नाही का ?

स्वायत्त संशोधन संस्था व विद्यापीठे यांच्यामधील बुद्धिमत्तेच्या क्षेत्रात विशेष चमक दाखविणाऱ्या युवकांची संख्या घटत चालली असल्याने अशी काही उपाययोजना तातडीने करण्याची आवश्यकता आहे.

शिक्षणाच्या सर्वकष दृष्टिकोनाची गरज

या पार्श्वभूमीवर विद्यापीठांबाबतचे सध्याचे सर्व आकडे दिशाभूल करणारे आहेत. कधी कधी एवढ्या मोठ्या संख्येने उच्च शिक्षण घेणारे असल्याबद्दल आपण अभिमानाने सांगतो; पण ही मोठी संख्याच दर्जा खालवण्यास कारण आहे, ही वस्तुस्थिती आहे. एखादा विद्यार्थी विशिष्ट विषयाची निवड का करतो, असा प्रश्न आपण विचारला पाहिजे. त्याला त्या विषयाची आवड आहे म्हणून तो विषय निवडला जातो, की केवळ नोकरी मिळण्यासाठी आवश्यक म्हणून ? की स्वतःची किंमत वाढविण्याचा दुसरा मार्ग उपलब्ध नाही म्हणून ? कारखान्यातून बाहेर पडणाऱ्या एखाद्या ग्राहकोपयोगी उत्पादनाप्रमाणे शिक्षणानेही व्यक्तीची किंमत वाढते, असे मानले जाते.

मोठ्या संख्येने उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांना ते शिक्षण म्हणजे नोकऱ्या मिळविण्याचे जणू पासपोर्टच, अशी अपेक्षा असते; तरीही देशात उच्च शिक्षण घेऊनही बेरोजगारांची

संख्या फार मोठी आहे. यावरून मागणी व पुरवठा यांचा सांधा जुळत नाही, असे स्पष्ट दिसते. 'विश्वविद्यालय' हा शब्दच 'विश्व' या शब्दापासून आला. तो सर्वसमावेशक आहे, तेव्हा विद्यापीठांत सर्व शैक्षणिक अभ्यासक्रमांची सोय असावी, असे मानले जाते. प्रश्न असा आहे की, देशाच्या बदलत्या सामाजिक गरजांशी सुसंगत अशा रीतीने विद्यापीठे सर्वसमावेशक झाली आहेत का ?

या नाण्याला दोन बाजू आहेत. उपयुक्त जीविका प्राप्त करण्यासाठी निवड करता यावी म्हणून विद्यापीठांची व्यावसायिक अभ्यासक्रम सुरू करण्याची इच्छा असेलही; पण समाजाने त्यांना आदरणीय व उपयुक्त मानले पाहिजे. उदाहरणार्थ— मध्या कारकुनाच्या नोकरीसाठी संगणकाचा परिचय व संबंधित सॉफ्टवेअरवर उत्तम प्रभुत्व असावे लागते. पारंपरिक स्वरूपाच्या पदवीत यापैकी कशाचीच हमी नसते; पण ही गुणवत्ता प्राप्त करून देणाऱ्या पदविकेला रोजगाराच्या जगात मान्यता मिळेल का ?

जर रोजगार देणाऱ्याचे अशा पदविकेने समाधान होत असेल व पदवीपेक्षा तो या पदविकेला प्राधान्य देत असेल, तर विद्यापीठांवर फार मोठ्या संख्येचे जे दडपण येत आहे, ते कमी होईल. त्याचप्रमाणे युवकाला प्रतिष्ठित जीवन जगता येईल, अशी टीव्ही/व्हिडिओदुरुस्ती, वाजदुरुस्ती, प्लंबिंग वगैरे अनेक व्यावसायिक कौशल्ये आहेत; पण जोपर्यंत समाजात पारंपरिक पदवीलाच महत्त्व दिले जाते, तोपर्यंत नैसर्गिक आवडनिवड कोणतीही असो, विद्यार्थी पदवी अभ्यासक्रमासाठी गर्दी करणारच.

भारत सरकार देशात सर्वांत महत्त्वाचे व सर्वव्यापी रोजगार देणारा मालक असल्याने त्यालाच नवी प्रथा पाडून या प्रवृत्तीत बदल घडवून आणता येईल. विद्यार्थ्यांचा स्वाभाविक कल आजमावण्याची कसोटी घेऊन त्यांना अपारंपरिक अभ्यासक्रमांकडे वळविता आले म्हणजे पारंपरिक अभ्यासक्रमांवरील दबाव कमी होईल. ज्या विद्यार्थ्यांना पारंपरिक अभ्यासक्रमांची आवड नाही; पण इतर काहीच उपलब्ध नसल्याने ते पदवीसाठी अभ्यास करतात, त्यांचा विद्यापीठांची मान्यता असलेल्या अशा विभिन्न अभ्यासक्रमांमुळे लाभ होईल.

पारंपरिक अभ्यासक्रमांच्या संरचनेपुरती आपली दृष्टी मर्यादित ठेवली तर असे आढळते, की विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आपल्या जीवनात झपाट्याने बदल घडवून आणले असूनही, गेल्या कित्येक दशकांत त्यांच्या अभ्यासक्रमांत फारच थोडा लाक्षणिक बदल झाला आहे. बदललेली परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यांची मोठ्या प्रमाणात नक्कीच पुनर्रचना करायला हवी. आपण या पद्धतीला कला, विज्ञान, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय अशा शाखांच्या खोड्यातच अडकवून ठेवणार आहोत का ? आंतरशास्त्रीय अभ्यासक्रमांअभावी सध्याचा आकृतिबंध शिळा व जुनाट बनला आहे. सर्वकष दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे.

सर्वासाठी शिक्षण पाहिजे

आता मी काहीशा संवेदनशील बनलेल्या प्रश्नाकडे वळतो. परदेशांत त्याला 'विधायक कृती' (Affirmative action) व आपल्या देशांत 'राखीव जागा' म्हणतात. मानवी संस्कृतीचा इतिहास मोठा असला तरी सामाजिक समानतेचा व प्रदीर्घ काळपर्यंत टिकून असलेल्या अन्यायांचे निवारण करण्याची जाणीव याच शतकात निर्माण झाली. जगण्यासाठी व जीवनात भरभराट होण्यासाठी शिक्षणच आवश्यक असल्याची जाणीव झालेली असल्याने या समानीकरणासाठी शिक्षण हाच सर्वात महत्त्वाचा घटक बनला आहे. 'सर्वासाठी आरोग्य' याचप्रमाणे 'सर्वासाठी शिक्षणा'च्या धोरणाची गरज आहे. पण मी पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे उच्च शिक्षणात चाकोरीबद्ध दृष्टिकोन ठेवण्याची गरज नाही. शिक्षणाचा कोणताही प्रकार असो, समाजातील सर्व नागरिकांना आपापल्या महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी समान संधी असली पाहिजे. ज्यांना सामाजिक विषमतेमुळे पूर्वी शिक्षणाची संधीच देण्यात आली नव्हती त्यांना सरासरीपेक्षा अधिक संधी उपलब्ध करून देणे, हाच 'विधायक कृती'चा अर्थ आहे. पण हे काम करताना त्यात मानवी प्रतिष्ठेला हानिकारक अशी आश्रयदात्याची वृत्ती येता कामा नये. एक उदाहरण देऊन मला काय म्हणायचे आहे ते स्पष्ट करतो.

आमच्या संगणक विभागात आम्ही संगणक- व्यवस्थापनातील (Systems management) तज्ञांच्या जागेसाठी जाहिरात केली. ही जागा राखीव होती. आमच्याकडे फारच थोडे अर्ज आले. हेही काही वेगळे नाही. कोणताही उमेदवार आवश्यक त्या गुणवत्तेचा नसल्याने आम्ही पुन्हा जाहिरात देण्याच्या विचारात होतो, तेव्हा कोणी तरी सांगितले की, आपल्या केंद्रात एका तात्पुरत्या प्रकल्पावर काम करत असलेल्या एका युवकात या जागेसाठी आवश्यक अर्हता आहे; पण त्याने अर्जच केलेला नाही. 'तू आवश्यक त्या क्षमतेचा असल्याचे माहीत असूनसुद्धा अर्ज का केला नाहीस,' असे आम्ही विचारले, 'तू जाहिरातच पाहिली नव्हतीस का ?'

त्याला जाहिरात आल्याचे माहीत होते. या कामासाठी आवश्यक ती अर्हता आपणात असल्याचीदेखील त्याला जाणीव होती; पण ही जागा 'राखीव' असल्याने आपली निवड झाली, ती गुणवत्तेच्या आधारे नव्हे, अशी त्याला खंत वाटत राहिली असती. थोडक्यात, ही जागा 'राखीव' असल्याने गुणवत्तेचे निकष नक्कीच शिथिल करण्यात येणार. तेव्हा अशा जागी जाणे नको, असे त्याला वाटले. त्याऐवजी एखाद्या 'खुल्या' जागेसाठी- जेथे आपल्या गुणवत्तेची कसोटी लागेल तेथेच अर्ज करावा, असे त्याने ठरविले होते.

या प्रसंगाने राखीव जागांच्या सध्याच्या पद्धतीतील फोलपणा व तिचे अपयशच दळदळीतरीत्या स्पष्ट होते. एका बाजूला ते खुल्या स्पर्धेत टिकू शकणार नाहीत त्यांच्यासाठी काही प्रमाणात मार्ग खुला करावा, अशी कल्पना असते, तर दुसऱ्या

बाजूला मी आताच सांगितलेल्या प्रसंगातल्याप्रमाणे 'राखीव' जागेच्या मार्गाने निवड झालेल्या व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेवर कायमचा आघात होऊ शकतो. मागासवर्गीयांना अनेक शतके सोसावा लागलेला अन्याय दूर करावा, म्हणून खरोखर ही पद्धत मुळात सुरू करण्यात आली. पण अन्यायनिवारणात व 'प्रतिष्ठाप्राप्त' आणि 'वंचित' यांच्यातील दरी बुजवण्यात ती अपयशी ठरली आहे. किंबहुना या प्रश्नांत राजकारण आल्याने ही दरी रुंदावलीच आहे, आणि युगानुयुगे चालत आलेल्या जातिभेदांमुळे ती अधिकच खोल झाली आहे. मग याला पर्याय काय ?

एका कथेवरून ते समजेल. एका गरीब पण उद्योगी गृहस्थाने राजाकडे मदतीची विनंती केली. त्याचे चारित्र्य व योग्यता यावर खूष होऊन त्याला एक वर्ष पुरेल एवढे धान्य देणगी म्हणून द्यावे, असा राजाच्या मनात विचार आला. पण त्याच्या दिवाणाने सांगितले, की असे केले तर एका वर्षानंतर त्याची गाडी मूळ दारिद्र्यपदावर येईल. त्याऐवजी त्याला जमीन द्या व शेती करायला शिकवा, म्हणजे तो कायमचा आत्मनिर्भर होईल.

माझ्या मताने हा प्रश्न सोडविण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे शिक्षण. केवळ प्राथमिक शिक्षण नव्हे, तर उच्च दर्जाचेही. 'विधायक कृती'चे स्वरूप मागासवर्गीयांना शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी खास सवलती देण्याचे असावे व त्यांच्यापैकी ज्यांच्यात अधिक गुणवत्ता असेल त्यांना शिष्यवृत्त्या देण्यात याव्यात. असे केल्यास या गटांतूनदेखील आपणास लक्षणीय स्वरूपात तज्ज्ञ मनुष्यबळ उपलब्ध होऊ शकेल आणि तेही आत्मविश्वासपूर्ण.

गुणवत्तेचा निकष लावला पाहिजे

मुंबईच्या विज्ञान शिक्षणाबाबतच्या होमी भाभा केंद्राने १९८० मध्ये केलेल्या एका प्राथमिक पाहणीत असे आढळले, की मागासवर्गीयांतील मुलांनाही योग्य प्रकारे शिक्षण दिले तर ती उत्तम प्रगती करू शकतात. म्हणूनच असा प्रश्न आहे, की नुलगा केवळ मागासवर्गीय आहे म्हणून त्याची बिलकूल गती नसताना देखील त्याला वरच्या वर्गात ढकलावे, की अधिक वेळ लागला तरी योग्य प्रकारे शिक्षण देऊन त्याला स्वतःच्या पूर्ण क्षमतेची जाणीव करून द्यावी ? हा दुसरा पर्यायच अधिक योग्य, हे स्पष्ट आहे. कारण त्यायोगे मुलात आत्मविश्वास निर्माण होईल व त्याचा, त्याच्या साऱ्या जीवनावर हितावह परिणाम होईल. मागासवर्गीयांसाठी सर्वच स्तरांवरील शिक्षणासाठी याच तत्त्वाचा अवलंब करावा. त्यांच्यात आवश्यक तेवढ्या गुणवत्तेचा दर्जा निर्माण व्हावा म्हणून जरूर तर अधिक काळ व पैसे खर्च करावे, म्हणजेच त्यांच्यात आपल्या पूर्ण क्षमतेची जाणीव निर्माण होईल. नंतर अशा व्यक्ती खुल्या जागांसाठी आत्मविश्वासपूर्वक स्पर्धेत उतरू शकतील आणि तथाकथित 'राखीव' जागेच्या शिकव्याऐवजी आपल्या

गुणवत्तेवर पुढे जाऊ शकतील.

उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात 'राखीव' जागांबद्दलच्या धोरणाने किती विघातक परिणाम झाला आहे, ते स्पष्टच आहे. व्याख्याते-प्रपाठक-प्राध्यापकांच्या जागा योग्य गुणवत्ता असलेल्या उमेदवाराअभावी एक तर रिकाम्या राहतात किंवा सरकारी आदेशांच्या आग्रहामुळे कशातरी भरल्या जातात. उमेदवार या जागेसाठी पात्र नाही, असा बाहेरच्या तज्ज्ञांनी अभिप्राय दिला असला तरी तो डावलून अशा सक्तीपायी जागा भरल्या जातात.

कल्पना करा, आंतरराष्ट्रीय क्रिडापटूंनी खेळण्यासाठी भारतीय क्रिकेट संघाची निवड करताना त्यात सरकारी आदेशाप्रमाणे पाच जणांचा 'राखीव' गटातून सक्तीने निवड करण्यात आली तर....?

सुदैवाने अद्याप अशी वेळ आलेली नाही. कारण या खेळातील स्पर्धाच एवढी तीव्र आहे, की आपणास आपला सर्वोत्कृष्ट संघच पाठविणे आवश्यक असते. मग आपल्या विद्यापीठांत व उच्च शिक्षणाच्या महाविद्यालयांतही जेथे गुणवत्ता अखेर आंतरराष्ट्रीय मानकानुसार मोजावी लागते, तेथेही हाच गुणवत्तेचा निकष का लावत नाही ? क्रिकेटचेच उदाहरण पुढे चालू ठेवले तर 'राखीव' गटातल्या क्रिकेट खेळाडूंना आवश्यक तो दर्जा प्राप्त होईपर्यंत प्रशिक्षण दिले व नंतरच आपल्या गुणवत्तेच्या आधारावर संघात प्रवेश मिळविण्यासाठी ते स्पर्धेत उतरले, तरच त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेला व प्रतिष्ठेला खरा न्याय मिळू शकेल. त्याचप्रमाणे समाजातील मागासवर्गीयांचा शैक्षणिक आधार सुधारण्यासाठी, त्यांना आवश्यक ती गुणवत्ता प्राप्त करण्यासाठी प्रथम तयार केले पाहिजे व त्यासाठी आपण त्यांना खास संधी द्यायला हवी.

गुणवत्ता व उपक्रमशीलतेला उत्तेजन मिळावे

आता मी लोकशाही व गुणवत्ता यांत संघर्ष असलेल्या आणखी एका प्रकाराकडे येतो. विद्यापीठ अनुदान आयोग ही विद्यापीठांना निधिपुरवठा करणारी संघटना आहे. आज तिच्यापुढे दोन प्रश्न आहेत. पैशाची मागणी अनेक ठिकाणांहून येत असते; पण आयोगाला त्यामानाने अगदीच कमी पैसे देता येतात. दुसरे, आपण दिलेले पैसे योग्य रीतीनेच वापरले जावे म्हणून सक्ती करण्याचे अधिकार या आयोगाला नाहीत.

पहिला प्रश्न विद्यापीठ अनुदान आयोगाचा दृष्टिकोन अत्यंत लोकशाहीचा असल्याने निर्माण होतो. पण जर तो तसा नसता, तर सर्वच वाजूंनी त्याच्यावर टीकेची झाड उठली असती. दुसरा प्रश्न विद्यापीठे आपापल्या क्षेत्रात स्वायत्त असल्याचा दावा करित असल्याने निर्माण होतो. हे प्रश्न सर्वज्ञात आहेत व त्यांचा अधिक तपशील देण्याची आवश्यकता नाही. परिणामी, पैसे ज्या कामासाठी दिले जातात त्याच्या गरजेच्या मानाने ते फारच कमी असतात, आणि दुसऱ्या वाजूला ते ज्या कामासाठी

एकविसाव्या शतकातील उच्च शिक्षण : संधी आणि आव्हाने । ४९

दिले जातात त्यासाठी ते वापरलेच जात नाहीत. यावर उपाय काय ?

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने एक प्रयोग सुरू केला. विद्यापीठ क्षेत्रातील विभिन्न संस्थांची कामगिरी, सुविधा वगैरेचे मूल्यमापन करण्यासाठी नॅशनल अॅसेसमेंट अँड अॅक्रेडिटेशन कौन्सिल (एन.ए.ए.सी.) स्थापन करण्यात आले. जर या मंडळाला आपले काम योग्य रीतीने करता आले, तर कोणते विद्यापीठ उत्कृष्ट आहे व कोणते सर्वसामान्य आहे, कोणते विभाग आपल्या कामासाठी नावाजलेले आहे आणि कोणते नाही, हे आपल्याला समजू शकेल. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय मानकांच्या आधारे हे मूल्यमापन करण्यात येईल.

या प्रयोगामागचा हेतू उत्तम असला तरी तो कितपत यशस्वी होईल, हे आताच सांगता येणार नाही. प्रयोग ऐच्छिक आहे. कारण स्वतःचे मूल्यमापन करवून घेण्याची कोणत्याही संस्थेवर सक्ती नाही. पण जर संस्थांना देण्यात येणाऱ्या क्रमवारीनुसार त्यांना निधी देण्यात येईल असे ठरविले, तर ही कल्पना त्वरित विस्तारित होऊ शकेल. तसेच आपणाजवळचे मर्यादित पैसे कोठे गुंतवावेत, हे ठरविण्याचे एक साधन आयोगाला त्यामुळे उपलब्ध होईल. या प्रयोगाचे सारे यश त्याची पारदर्शकता, राजकीय इच्छा व गुणवत्तेवरच स्पष्टपणे भर देण्यावर अवलंबून आहे. जर एन.ए.ए.सी. यशस्वी झाले, तर त्याने दिलेल्या क्रमवारीला वजन प्राप्त होईल. उत्तम गुणवत्तेचा शेर प्रतिष्ठेचा मानला जाईल व नंतर कोणत्याही विद्यापीठाला आपले मूल्यमापन करवून घ्यावे, असे वाटू लागेल. कारण त्यायोगेच त्याला निधी, उत्तम अध्यापक वर्ग व विद्यार्थी प्राप्त होऊ शकतील.

असाच आणखी एक गुणवत्ताप्रधान उपक्रम पुढीलप्रमाणे असू शकेल- पूर्वी पंतप्रधानांचे, राजीव गांधींचे विज्ञान सल्लागार मंडळ होते. त्या मंडळाने अशी सूचना केली, की भारत सरकारच्या विभिन्न वैज्ञानिक आस्थापनांच्या अर्थसंकल्पांवर एक छोट्यासा कर बसवावा. त्यातून जमणारे पैसे विद्यापीठांच्या संशोधन व विकासासाठी देता येऊ शकतील. असा शेकडा ३ एवढा कर बसविला, तरी उच्च शिक्षण क्षेत्रात त्यामुळे फार मोठा बदल घडून येऊ शकेल. मात्र त्या निधीचा वापर गुणवत्ता व उपक्रमशीलतेला उत्तेजन देण्यासाठी व्हायला हवा. 'लोकशाही' मार्गाने खिरापत वाटण्यासाठी नव्हे.

इंटरनेट एक वरदान

सामाजिक विषयाकडून आता विज्ञान व तंत्रज्ञानाशी संबंधित विषयाकडे वळतो. या शतकातील सर्वात लक्षणीय अशी कामगिरी संचार क्षेत्रातील आहे. अवकाश कार्यक्रम व संचार उपग्रहांचा शोध व फोटॉनिक्स व ऑप्टिकल फायबर तंत्रज्ञानाच्या वाढीनंतर संचार क्षेत्राची कार्यक्षमता व शक्ती यांचा फार मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला

आहे. माहितीचे हस्तांतर त्वरित, विनासायास व सापेक्षतः कमी खर्चात कसे होऊ शकते, हे इंटरनेटने यापूर्वीच दाखवून दिले आहे. हे सर्व लक्षात घेता, भावी उच्च शिक्षणात पुढील उत्साहवर्धक कल्पना साकार होईल असे दिसते.

मुक्त विद्यापीठ पद्धतीच्या विस्तारात संगणकांच्या माध्यमाने परस्पर प्रक्रियायुक्त वर्ग निर्माण होतील. तेथे विद्यार्थी एकेकट्याने किंवा गटागटाने वेगवेगळ्या ठिकाणी विखुरलेले असले तरी व्याख्याने ऐकू शकतील, प्रात्यक्षिके पाहू शकतील, तज्ज्ञांच्या चर्चा त्यांच्या कानी पडतील व संशोधकांबरोबर त्यांची परस्परप्रक्रियाही होऊ शकेल.

ग्रंथालयांचे अर्थसंकल्प घटत असताना व पुस्तकांच्या व नियतकालिकांच्या किंमती वाढत असताना काही मोठ्या व निवडक ग्रंथालयांद्वारे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने माहितीचे हस्तांतर होऊ शकेल. विद्यार्थी आणि शिक्षकांना दूरच्या ठिकाणी असलेला एखादा ग्रंथ किंवा नियतकालिक चाळता येईल.

इलेक्ट्रॉनिक पत्रव्यवहार पारंपरिक कागदावर लिहिलेल्या पत्रांची जागा घेईल. त्यामुळे दोन किंवा अधिक व्यक्तींना संगणकावर परस्परंशी 'संवाद' साधता येईल. जगाच्या विभिन्न भागात असलेली मूलभूत माहिती (Data base) उपलब्ध होऊ शकेल. प्रत्यक्ष प्रवासात खर्च होणारी शक्ती व पैसे वाचविता आल्याने भावी शिक्षण पद्धत अधिक कार्यक्षम व खर्च वाचविणारी असेल.

गणपती दूध प्याल्याच्या अफवेमुळे सान्या जगभर माहिती वेगाने पसरू शकते, याचा अनुभव आला. यात गणपती चमच्याने दूध पितो हा नव्हे, तर ज्या पद्धतीने ही बातमी जगभर पसरली, तो चमत्कार आहे. जर अफवा एवढ्या वेगाने पसरू शकते, तर खरी माहिती का पसरू नये ? खरोखरच उच्च शिक्षणाला आता अशा वेगाने हस्तांतरित होणाऱ्या माहितीशी जमवून घ्यावे लागणारच आहे. स्वतःच्या शिक्षणाचे नियोजन करणाऱ्या कोणत्याही देशाला या क्षमतेकडे दुर्लक्ष करणे परवडणारे नाही. भारतासारख्या मोठ्या व जेथे पोचणे अतिशय कठीण असते, अशी बरीच ठिकाणे असलेल्या देशाला हे एक वरदानच आहे. आपल्या नियोजकांना या पद्धतीचा लाभ घेण्यात अपयश आले तर खरोखरच ते दुर्दैवाचे ठरेल.

संचार क्षेत्रातील क्रांतीने अवतरलेले नवे युग

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे विशेषतः विज्ञान शाखांना आता नवी उपकरणे उपलब्ध झाली आहेत. उदाहरणार्थ- खगोलशास्त्रज्ञांना दूरदर्शक व केंद्रकीय व कण वैज्ञानिकांना वेगवर्धक. दुर्दैवाने त्यांची किंमत फार मोठी आहे आणि प्रत्येक विद्यापीठाला अशी खर्चिक सुविधा पुरविणे सोयीचे नाही. शिवाय प्रत्येक विद्यापीठाला अशा सुविधेचा उपयोग करणाऱ्यांची संख्या ती पर्याप्त स्वरूपात उपयोगात ठेवण्याएवढी मोठी नसते. भारतीय विद्यापीठांबद्दलचा यासंबंधीचा अनुभवही उत्साहवर्धक नाही. असली महागडी

उपकरणे विलकुल वापरली न जाता पेट्यांतच पडून राहिल्याची उदाहरणे आहेत. मग हा प्रश्न कसा सोडवायचा ? उत्तर 'सहभाग' असे आहे.

प्रगत देशांतही सुवक्ता असली तरी विद्यापीठांना उपलब्ध होणारा पैसा घटत असल्याने अनेक विद्यापीठांना दूरदर्शक किंवा वेगवर्धकांसारख्या महाग सुविधांबाबत अनेक संस्थांना सहभागी करून घ्यावे लागत आहे. भारतातही हीच संस्कृती लोकप्रिय व्हायला हवी. ज्या क्षेत्रांत विद्यापीठांचा प्रवेश होऊ शकलेला नाही त्यांत 'आंतरविद्यापीठ' दृष्टिकोन स्वीकारून सहभागास सुरुवात झाली आहे. पण या पद्धतीला खुद्द विद्यापीठांकडूनच होणाऱ्या विरोधावर मात करणे आवश्यक आहे. एरवी आपणाकडे येऊ शकला असता असा पैसा दुसरीकडे वळविला जात आहे, असे त्यांना वाटते. या मार्गाच्या उपयुक्ततेबद्दल युक्तिवाद करण्यापेक्षा त्याच्या यशाचे प्रात्यक्षिकच दाखविणे अधिक परिणामकारक ठरेल. म्हणूनच जी 'आंतरविद्यापीठ केंद्रे' (IUC) निर्माण केली गेली, त्यांच्यावर सहभागाची ही पद्धत कशी परिणामकारक ठरते, हे दर्शविण्याची जबाबदारी आहे.

विद्यापीठ क्षेत्रात एखादी नवी संस्था निर्माण करताना किती कष्ट पडतात ! पण त्याचबरोबर त्यात किती आनंद व समाधान असते, हेच येथे सांगायचे आहे. खगोलशास्त्र व खगोलीय पदार्थविज्ञानविषयक आंतरविद्यापीठ केंद्राच्या (IUCAA - आयुका) निर्मितीच्या संदर्भात मी बोलत असून, स्वतः रईस अहमद यांनी त्याबद्दल बराच विचार केलेला होता.

या केंद्राची निर्मिती करताना विद्यापीठ क्षेत्रात खगोलशास्त्र व खगोलीय पदार्थविज्ञानासाठी उत्तम सुविधा नसल्याची विद्यापीठ अनुदान आयोगाला जाणीव होती. संशोधन आघाडीवरील उत्साहवर्धक घटनांमुळे पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या विकासात या विषयांना वाढते महत्त्व येत चालले असल्याचे स्पष्ट होते. १९८० च्या दशकाच्या शेवटी हबल अवकाश दूरदर्शक पाठविण्याची तयारी चालली होती. भारतातील महाकाय मीटरवेव्ह दूरदर्शकासह जगात अनेक ठिकाणी मोठे दूरदर्शक तयार होत होते. खगोलशास्त्रविषयक नव्या उपकरणांमुळे एकूण विश्वाबद्दलच्या आपल्या संकल्पनेला फार मोठे योगदान प्राप्त होत होते. तसेच कणविज्ञान व विश्वरचना शास्त्रात (Cosmology) सैद्धान्तिक आघाडीवर उत्साहवर्धक समन्वय साधला जात होता. आवश्यक सुविधांच्या अभावी भारतातील विद्यापीठांना या क्षेत्रात सहभागी होता येत नव्हते. त्यामुळेच खगोलशास्त्र व खगोलीय पदार्थविज्ञानाचा व विद्यापीठांचा संबंध जुळविण्यासाठी 'आयुका'ची स्थापना करण्याची कल्पना पुढे आली.

हे नवे केंद्र सुरू करताना खूपच विचार करावा लागला. विभिन्न विभागांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या देशातील व परदेशातील अनेक संस्थांचा संकर करून नवे केंद्र उभारायचे होते. हे केंद्र 'टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडामेंटल रिसर्च' प्रमाणे संशोधन केंद्र असावे, अशी अपेक्षा होती. तसेच या केंद्राच्या अध्यापन कार्यात विभिन्न विद्यापीठांतून

सहकारी अथवा सहभागी म्हणून येणाऱ्या उपयोजक व व्हिजिटर्सचे ट्रिस्ट यथील 'इंटरनॅशनल सेंटर फॉर थियरेटिकल फिजिक्स' प्रमाणे स्वागत करणे, हे त्याचे काम होते. एखाद्या आस्थापित वेधशाळेप्रमाणे डेटा रिडकशन व इमेज प्रोसेसिंगसाठी त्याने अद्यावत सॉफ्टवेअर तयार करायचे होते, तसेच खगोलशास्त्र व खगोलीय पदार्थविज्ञानातील हे भारतातील एकमेव केंद्र असल्यामुळे त्याला जोडून सर्वसमावेशक तंत्रज्ञानविषयक ग्रंथालय व माहिती केंद्र निर्माण करायचे होते. तसेच खगोलशास्त्र व खगोलीय पदार्थविज्ञानात मानवी साधनसंपत्ती निर्मिती केंद्र या नात्याने विज्ञान लोकप्रिय करण्यासाठी व वैज्ञानिक माहितीच्या प्रसारणासाठीही ब्रिटनमधील प्रसिद्ध रॉयल इन्स्टिट्यूट प्रमाणेच त्याने कार्य करावे, असेही अपेक्षित होते.

अनेक उद्देश असलेल्या संस्थेला व्यवस्थित काम करता येऊ शकेल का ? का आपल्या विविधतेच्या वजनाखाली ती कोसळेल ? विभिन्न उद्दिष्टांत एकंदरीत साधर्म्य राखणे हे आव्हान स्वीकारल्याने ती उद्दिष्टे एकमेकांशी संघर्षात नव्हे, तर पूरकच आहेत हे स्पष्ट झाले. त्यानंतर विश्वासाहतेची खिंड ओलांडून जायचे होते. कारण नवी संस्था म्हणजे आपल्या विद्यापीठाला मिळणाऱ्या संभाव्य निधीत आणखी एक वाटेकरी, असे एखाद्या विद्यापीठाला वाटले असते. तेव्हा 'आयुका' म्हणजे विद्यापीठांसाठीच उभारले जाणारे केंद्र आहे; त्यांच्या विरोधात नव्हे, त्याबद्दल संशयात्म्यांची खात्री पटविणे आवश्यक झाले. शेवटी एखाद्या प्राध्यापकाने आपल्या संशोधनासाठी केंद्रीकृत सुविधेपर्यंत प्रवास करायला तयार व्हावे म्हणून गतिशीलतेची संस्कृती रुजवावी लागली.

आपल्या प्रत्यक्ष कार्यानेच 'आयुका' हे प्रश्न कसे सोडविता येतात ते दाखवून देणार होते, व आता दहा वर्षांनंतर हे सर्व प्रश्न मोठ्या प्रमाणात सोडविण्यात आले आहेत, असे मी समाधानाने सांगू शकतो. विद्यापीठ क्षेत्रातील खगोलशास्त्राच्या विस्ताराच्या प्रश्नाकडे सर्वकष दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे. तेव्हा 'आयुका'च्या शैक्षणिक कार्यक्रमाची सर्व उद्दिष्टे म्हणजे विद्यापीठातील खगोलशास्त्र व खगोलीय विज्ञान यांच्या एकत्रित व्यूहतंत्राचेच भाग बनले आहेत. एक उदाहरण देतो. शालेय विद्यार्थ्यांना विज्ञान व विशेषतः खगोलशास्त्र शाखेकडे आकर्षित करणे आवश्यक आहे. तसे झाले म्हणजेच मानवी साधनसंपत्ती निर्माण होईल. 'आयुका'ने आता विद्यार्थ्यांत विज्ञान लोकप्रिय करण्याचा कार्यक्रम सुरू केला असल्याने भावी काळात काही जणांना तरी या ज्ञानशाखेकडे येण्याची प्रेरणा मिळेलच. 'आयुका'त प्रशिक्षित केलेल्या दोघा शालेय विद्यार्थ्यांनी गेल्या वर्षी खगोलशास्त्र ऑलिंपियाडमध्ये एक सुवर्ण व एक ब्राँझ पदक मिळविल्याचे तुम्ही वाचले असेलच आणि यंदा तर भारताने पहिला नंबर पटकावला.

'आयुका'मध्ये संशोधकाला त्याच्या विद्यापीठात वा संस्थेत मिळणाऱ्या सुविधांच्या जोडीला अधिक सुविधा पुरविल्या जातात. दुसऱ्या शब्दात, 'आयुका'चे कार्य संघर्षात्मक नव्हे, तर पूरक स्वरूपाचे आहे, आणि ज्या विद्यापीठांच्या प्राध्यापक वर्गाने 'आयुका'ने

दिलेल्या सुविधांचा लाभ घेतला त्यांनी 'आयुका' स्थापन झाल्याने आपल्या हातून मौलिक काम झाल्याचे आवर्जून सांगितले आहे.

परंतु अजूनही विद्यापीठातील प्राध्यापकांना आपल्या संशोधनासाठी विद्यापीठाच्या आवाराबाहेर जावे लागते. याला काही विद्यापीठांच्या प्रशासनांचा विरोध आहे. हे भावी काळातले एक आव्हान आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अध्यक्षांनी विद्यापीठांच्या कुलगुरूंना सांगितले आहे, की आंतरविद्यापीठ केंद्र (IUC) म्हणजे त्यांचेच दूरस्थ केंद्र असून, जे प्राध्यापक अशा केंद्राच्या सुविधेचा लाभ घेत असतील ते कामावर असल्यासारखे विद्यापीठाच्या आवारातील प्रयोगशाळेत किंवा ग्रंथालयात काम करीत असल्यासारखेच मानण्यात यावे. अशा निवेदनामुळे निश्चितच साह्य होते. पण अजूनही बराच पल्ला गाठायचा आहे.

दळणवळणाची साधने व प्रवास जसजसा अधिक सुलभ होत चालला आहे. तसतसे विद्यापीठांनी आपला परिसर विस्तारल्याच्या विचाराला सरावले पाहिजे. केंब्रिज विद्यापीठातील संशोधक नेहमीच उत्तर आफ्रिकेच्या किनाऱ्याजवळील केनेरी बेटांवरील दूरदर्शकांद्वारा निरीक्षणासाठी जातात. हा त्यांच्या विद्यापीठातील कामाचा एक भाग आहे असेच मानले जाते. जर त्यांना विद्यापीठाच्या आवारातच काम करण्याचे बंधन घातले, तर निरीक्षक खगोलशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांची कामगिरी परिणामशून्य ठरेल. १९७०च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत हीच स्थिती होती व म्हणूनच निरीक्षण खगोलशास्त्रातील केंब्रिजचा दर्जा खालावत चालला होता. जेव्हा विद्यापीठाच्या आवाराबाहेरची निरीक्षणे नित्याची झाली तेव्हा परिस्थिती एकदम सुधारली. हे खगोलशास्त्रापुरतेच मर्यादित नाही. कणविज्ञानशास्त्रज्ञ नित्यक्रमाने जीनिव्हाजवळील 'सर्न' येथे त्यांच्या प्रयोगांसाठी जात असतात. आगामी शतकात आपल्या उच्च शिक्षणाला विद्यापीठाच्या आवारापुरतेच बंदिस्त राहून चालणार नाही, तर देशाच्या सीमेबाहेरही संचार करावा लागेल.

नव्या दूरदृष्टीची गरज

संशोधन व अध्यापन यांची फारकत करण्याच्या चुकीच्या विचारांमुळे आपल्या विद्यापीठाचा शैक्षणिक दर्जा घसरला आणि आपल्या राष्ट्रीय संशोधन संस्थांतही हुशार संशोधकांची कमतरता जाणवू लागली. संशोधन व अध्यापन एकाच ठिकाणी हवीत. जोपर्यंत विद्यार्थ्यांना आपल्या भोवताली संशोधन आणि विद्वत्ता कार्यान्वित असलेली दिसत नाही, तोपर्यंत ते या विद्याशाखांच्या अध्ययनास प्रेरित होणार नाहीत. तसेच संशोधन संस्थांचा किमान पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्यांशी संपर्क येत नाही तोपर्यंत या संस्थांत नवे रक्त येणारच नाही.

त्याचप्रमाणे जीवनात यशस्वी होण्यासाठी प्रत्येकाने प्राथमिक शिक्षकाप्रमाणे पदवी घेतलीच पाहिजे, हा विचारही चुकीचा आहे. पदवी घेतल्यावाचूनही यशस्वी

जीविका साध्य होऊ शकतात, हे समाजाने मान्य केले पाहिजे व विद्यापीठांवरील सध्याचे दडपण कमी करण्यासाठी व्यावसायिक शिक्षणाच्या संधी निर्माण केल्या पाहिजेत.

राखीव जागांबद्दलच्या सध्याच्या धोरणाचा पुनर्विचार करायला हवा. हे धोरण अधिक परिणामकारक व ज्या हेतूने त्याची सुरुवात झाली त्याच्याशी सुसंगत हवे. विशिष्ट मागासवर्गीयांसाठी राखीव जागा ठेवण्यापेक्षा त्यांनी आपली गुणवत्ता सुधारावी म्हणून खास प्रयत्न करायला हवेत. तसे झाले म्हणजे ते पूर्णपणे खुल्या पद्धतीत प्रतिष्ठापूर्वक स्पर्धेत उतरू शकतील.

विभिन्न संघटनांद्वारा विद्यापीठांना दिल्या जाणाऱ्या निर्धीवर बारकाईने लक्ष ठेवण्याची व्यवस्था करायला पाहिजे. तसेच. एन.ए.ए.सी.द्वारा त्यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यात येऊन गुणवत्ता दर्जा दिला जाणे आवश्यक आहे. वित्तीय पुरवठा मर्यादित असल्याने त्याचे वाटप करताना गुणवत्ता हाच निकष असणे आवश्यक आहे.

उच्च शिक्षण देण्यासाठी आता नवतंत्रज्ञानाने पूर्वी कल्पनाही नसेल अशा सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. संचाराची प्रभावी साधने आता उपलब्ध झाली असल्याने उच्च शिक्षणाला नवी दिशा मिळणार आहे. आता दूरवर पसरलेल्या क्षेत्रात एका वर्गात बसल्याप्रमाणे शिक्षक-विद्यार्थी यांना परस्परप्रक्रियेसह शिक्षण देता-घेता येईल आणि दूरवर असलेल्या ग्रंथालयांपर्यंत व मूलभूत माहिती स्रोतापर्यंत संधान साधता येईल.

मर्यादित पैसा आणि अधिक खर्चाच्या संशोधनाच्या सुविधा, यामुळे विद्यापीठ क्षेत्राला आता सहभाग पद्धत अवलंबावी लागेल. त्यांत एका केंद्रातील सुविधांचा अनेक विद्यापीठांना उपयोग करावा लागेल. आययूसी प्रयोगावर भावी काळातील अनुकरणाच्या दृष्टीने विशेष लक्ष ठेवावे लागेल. विद्यापीठांचे शिक्षक संशोधक त्यांच्या आवाराबाहेरच्या आपल्या देशातीलच नव्हे, तर जगातील या सुविधांचा कितपत उपयोग करतात, यावर या पद्धतीचे यश अवलंबून आहे.

एकविसाव्या शतकात प्रवेश करताना आपण अशा साधनसंपत्तीचा उपयोग कल्पकतेने केला पाहिजे, तरच सुरुवातीला नेहरूंनी व्यक्त केलेल्या ज्या विचारांचा उल्लेख केला आहे, ते साकार होतील. शिक्षण क्षेत्रातील स्थिती झपाट्याने बदलत आहे, म्हणूनच आता नव्या दूरदृष्टीची आवश्यकता आहे.

दै. 'सकाळ' पुणे यांच्या सौजन्याने